

ІДЕЯ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ В ТЕОРІЇ П. КАПТЕРЄВА **Л. В. Герасименко**

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського
вул. Першотравнева, 20, м. Кременчук, 39600, Україна.

E-mail: gerasimenko24@gmail.com

Проаналізована дидактика видатного науковця другої половини ХІХ – початку ХХ століття П. Каптерєва. Розглянуто індивідуалізацію навчання як важливу вимогу організації цілісного педагогічного процесу. Охарактеризовано основні способи індивідуалізації навчання, визначені педагогом у контексті розвитку вітчизняної педагогічної думки другої половини ХІХ початку ХХ століття. Досліджено розвиток ідей П. Каптерєва в педагогічній науці другої половини ХХ – ХХІ століть.

Ключові слова: цілісний педагогічний процес, природовідповідність, індивідуальний підхід, вибір, біфуркації.

ИДЕЯ ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ В ТЕОРИИ **П. КАПТЕРЕВА**

Л. В. Герасименко

Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского
ул. Первомайская, 20, г. Кременчуг, 39600, Украина.

E-mail: gerasimenko24@gmail.com

Проанализирован принцип природосообразности как основа индивидуального подхода в дидактике П. Каптерєва. Охарактеризованы основные способы индивидуализации обучения, предложенные педагогом, в контексте развития отечественной педагогической мысли второй половины ХІХ начала ХХ века. Исследовано развитие идей П. Каптерєва в педагогике второй половины ХХ – ХХІ веков.

Ключевые слова: природосообразность, индивидуальный подход, выбор, бифуркации.

АКТУАЛЬНІСТЬ РОБОТИ. Значні зміни, що відбуваються в суспільстві, в економіці нашої держави потребують виховання високоосвічених, оптимістично налаштованих особистостей, здатних до активного життєтворення, які усвідомлюють свої потенційні можливості, життєві цілі й здатні їх реалізувати. Визначена система завдань потребує організації навчально-виховної діяльності, спрямованої на розвиток індивідуальності учня.

Проблема індивідуалізації навчання має довгу історію, вивчення якої спонукає до її переосмислення, пошуку ефективних шляхів її реалізації в сучасній школі. Особливий інтерес являє дидактика П. Каптерєв, який обґрунтував доцільність індивідуалізації навчання на антрополого-гуманістичній основі та запропонував оригінальні способи її реалізації, що не втратили своєї актуальності в практиці навчання ХХІ століття.

МАТЕРІАЛ І РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ. У монографіях та дисертаційних дослідженнях кінця ХХ – початку ХХІ століття науковці Н. Амірокова, І. Андреева, Л. Заварзіна, Р. Луньов, Н. Пантелеєва, М. Половцева, В. Столбун та інші прагнули позбутися упередженості, ідеологічної деформації в оцінці наукових здобутків видатного педагога, відновити історичну правду та наукову істину. Тому дослідження творчості П. Каптерєва, здійснені в останні роки, включають розгляд особистісних, загальносоціальних і внутрішньонаукових детермінант його педагогічної діяльності, що не дає уявлення про розуміння вченим конкретних проблем дидактики, зокрема, індивідуалізації навчання.

Мета роботи полягає у розкритті сутності індивідуалізації навчання в теорії П. Каптерєва та охарактеризувати основні способи її реалізації, запропоновані вченим, виявити генезу ідей П. Каптерєва в сучасній педагогіці.

П. Каптерєв побудував струнку теорію цілісного педагогічного процесу, спрямованого на саморозвиток особистості учня з урахуванням його потенційних можливостей та суспільних ідеалів. Це була оригінальна теорія, яка ґрунтувалася на антропологічних уявленнях про цілісність природи особистості, її активність, здатність до розвитку й саморозвитку, пріоритетність у людині духовного начала. Такий підхід зумовив ставлення до учня як до найвищої цінності навчально-виховного процесу. Учений наголошував на необхідності уважного ставлення до дітей, усвідомлюючи їхні недоліки та позитивні риси. Тому дидактика вченого являла собою низку теоретичних положень, принципів, оригінальну концепцію змісту навчання та форм і методів роботи, спрямованих на реалізацію мети педагогічного процесу – вдосконалення учнів. Це прагнення породжувало необхідність індивідуалізації навчання на основі глибокого знання особливостей учнів.

П. Каптерєв поділяв погляди Я.-А. Коменського, А. Дістервега, за якими навчання і виховання мало вестися згідно з природою дитини. Сучасник П. Каптерєва М. Демков у своїй статті «Педагогічні гіпотези і теорії, їх історичне й сучасне значення» (1900) основоположником педагогічної теорії узгодження з природою учня визначав Я. Коменського: «І Базедов, і Песталоцці, і Фребель, і Дістервег, і Пирогов, і Ушинський не можуть зрівнятися з Коменським по силі впливу і значення» [2]. Однак, на відміну від М. Демкова, П. Каптерєв уважав надто спрощеною вимогу Я. Коменського: виховуй у відповідності з природою. Вчений наголошував на необхідності доповнити й вдосконалити зазначене правило, бо людська природа не може бути визнана досконалою. Отже, визначене Я. Коменським правило природовідповідності потребувало доосмислення [3]. Спираючись на праці М. Пирогова, К. Ушинського, П. Юркевича, П. Каптерєв розглядав природу дитини як сукупність вікових і індивідуально-психічних властивостей, які можуть бути вдосконалені систематичним вправлінням у педагогічному процесі.

Учений підкреслював, що «кожний окремий учень є особливим, своєрідним світом у фізичному й духовному відношенні, є неповторне явище, внаслідок індивідуального поєднання в ньому загальнолюдських властивостей різної сили ...» [6]. Головною задачею педагога, на думку вченого, має бути сприяння

розвитку й підтриманню саме тих рис, якими учень відрізняється від інших, бо в цьому полягає сила його особистості. Ця думка вченого йшла врозріз із традицією виховання другої половини XIX століття, бо батьки, вчителі й вихователі того часу намагалися підігнати кожного учня під певний «шаблон», використовуючи при цьому стандартну схему поєднання методів навчання й виховання: «... а особливість організму не вкладається в готові шаблони, не мириться із загальноприйнятими заходами й шукає власні шляхи та засоби для розвитку. Іншими словами, індивідуальність мимоволі відвертається від традиційної освіти та виховання і звертається до самоосвіти і самовиховання» [3]. Це зумовило необхідність проголошення вимоги індивідуалізації навчання.

Аналіз спадщини П. Каптерева дає можливість зазначити, що реалізація індивідуального підходу в освітній практиці вимагала володіння методами вивчення школярів. Учений поділяв погляди М. Весселя, П. Юркевича, К. Ушинського щодо визнання спостереження одним із дієвих методів дослідження дитини. Так, П. Юркевич зауважував, що педагогіка повинна брати матеріал «із об'єктивного, всебічного спостереження за людською природою і суттєвими законами її розвитку і вдосконалення» [10]. К. Ушинський, окрім спостереження за учнями у процесі навчально-виховної діяльності, дієвим методом дослідження психіки дитини вважав вивчення умов життя школярів, спілкування з їхніми родинами та друзями. Л. Толстой, на відміну від М. Весселя, М. Пирогова, К. Ушинського, П. Юркевича, вважав, що найголовнішим завданням педагога має бути розуміння дитини, її індивідуальності, а не її вивчення. Тому Л. Толстой у своїй статті «Про народну освіту» (1862) виступав проти емпіричних методів дослідження, вважав, що вони заважають розвитку учнів [9]. П. Каптерев не поділяв поглядів Л. Толстого стосовно цього питання, вважаючи, що глибоке знання особливостей дитини – найкращий шлях до її розуміння.

Підтримуючи думки М. Весселя, М. Пирогова, К. Ушинського, П. Юркевича щодо важливості спостереження, П. Каптерев сформулював рекомендації щодо ведення щоденників спостереження за дітьми, починаючи з віку немовляти («історії життя»). Учений уважав, що саме в ранньому дитинстві закладаються основи пізнавальної і почуттєво-моральної сфери особистості. На його думку, такі записи сприятимуть кращому розумінню дорослими індивідуальності дитини і допомагатимуть успішній організації навчання в майбутньому. На відміну від попередників, П. Каптерев як знавець психології не тільки рекомендував даний метод, а й визначав вимоги до спостереження:

– фіксувати зовнішні вияви психічних явищ дитини (міміка, жестикуляція, мовлення);

– пояснювати прояви поведінки, зважаючи на суб'єктивність цього процесу, оскільки дорослий аналізує побачене з позиції власних цінностей, а світ дитини суттєво відрізняється від дорослого. Тому кожен спостерігач повинен глибоко знати особливості дітей і спиратися на них під час аналізу результатів спостереження та формулювання висновків;

– вивчати конкретну властивість чи почуття протягом певного часу, щоб правильно його витлумачити;

– записувати спостереження [3].

Даний метод міг бути використаний і при вивченні особливостей пізнавальної сфери учнів у процесі навчально-виховної діяльності, оскільки врахування особливостей пізнавальних процесів є значущим фактором, що сприяє саморозвитку школярів. Увага до цього емпіричного методу була не випадковою, оскільки П. Каптерев перекладав працю основоположника вікової психології В. Прейера, який ефективно використав спостереження для вивчення особливостей вікових змін і психічного розвитку своєї доньки.

Вивчення особливостей пізнавальної й особистісної сфери учнів давало уявлення про мотиви, інтереси школярів, їхні потенційні можливості. Це дозволяло організувати навчання й виховання як саморозвиток і вдосконалення школярів. Навчати тому, чого бажають школярі, задовольняючи їх інтереси, враховувати не лише потреби суспільства, а й особисті вподобання учнів, які повинні мати право вибору – важлива рекомендація вченого.

Педагог усвідомлював, що пристосуватися до кожного, школа не зможе, але здатна задовольнити запити окремих учнів, організовуючи групи однодумців, об'єднаних спільними інтересами. Повна свобода вибору факультативних занять суттєво підвищувала ефективність впровадження індивідуального підходу в шкільну практику. У статті «Про різноманітність і єдність загальноосвітніх курсів» (1893) учений визначав факультатив як частковий предмет, що сприяє розвитку певної групи осіб, схожої за здібностями та домінуючими інтересами.

Вибір розглядався вченим як спосіб індивідуалізації навчання: «Надайте їм повну свободу у виборі занять, нехай управляються в тому, що їм подобається, чого їхня душа бажає; собі ж залиште тільки пропозицію занять» [3].

У другій половині XIX століття ідея вибору була не нова і впроваджувалася раніше як у зарубіжній педагогіці (Ж.-Ж. Руссо), так і у вітчизняній (К. Вентцелем, Л. Толстим). Однак П. Каптерев не погоджувався із думками своїх сучасників К. Вентцелем та Л. Толстим щодо необхідності скасування готових навчальних програм і надання дітям повної свободи у створенні «вільної школи», забезпечуючи учням можливість вибирати вчителів і навчальні предмети: «Тільки свобода вибору з боку учнів того, чому і як навчати, може бути основою всякого навчання» [9]. На відміну від зазначених педагогів, П. Каптерев уважав необхідним організувати процес свідомого вибору в навчальній діяльності. Тому вперше у вітчизняній педагогічній науці визначив умови ефективного здійснення вибору:

– наявність альтернатив для вибору. При цьому вчений наголошував на складності їх розробки, оскільки необхідно було враховувати потенційні здібності й інтереси дітей та співвіднесення їх з моральністю;

– наявність базових знань у школярів для забезпечення можливості оцінити запропоновані альтернативи;

– врахування віку учнів і їхньої можливості свідомо підійти до вибору навчальних предметів;

– врахування учнями порад батьків і вчителів, які на основі тривалих спостережень за ними, могли надати цінну допомогу під час вибору.

Поглиблення індивідуалізації педагогічного процесу школи П. Каптерєв бачив у диференціації змісту навчання (біфуркації). Учений пропонував старшокласникам (дітям старше 14 років) вибирати певний напрям поглибленого вивчення навчальних дисциплін у загальноосвітній школі (наприклад, природничий і гуманітарний), що забезпечувало б умови для свідомої самостійної роботи. Біфуркація розглядалася П. Каптерєвим як необхідна форма організації тогочасної школи і повинна була забезпечити «вибір системи загальної освіти» [5].

Ідея біфуркації П. Каптерєва розходила з думкою його попередника В. Стоюніна, який уважав, що виділення окремих напрямів підготовки старшокласників заважатиме їх всебічному розвитку: «Ми піклуємося не тільки про розвиток за допомогою науки, але і про певне спрямування, яке може дати не кожна наука однаково, тому тут про факультетський розподіл у гімназіях не може бути й мови» [9]. Не поділяв ідею біфуркації і сучасник П. Каптерєва О. Віреніус, розуміючи її як відхід від задач загальноосвітньої школи: «Біфуркація або трифуркація курсу середньої школи, що пропонувалася в старших класах різними вченими, не витримує, на наш погляд, суворої критики, так як замість розподілу, що не відповідає власне задачам середньої загальноосвітньої школи, а до речі і коштує порівняно дорого, слід би було поряд з середніми загальноосвітніми навчальними закладами облаштовувати спеціальні заклади, або організовувати при вищих спеціальних закладах додаткові, практичні курси. Загалом перетворювати середню школу в підготовчий заклад для вузько-спеціальних знань, слід визнати, по меншій мірі, невдалою» [1].

На відміну від В. Стоюніна, О. Віреніуса, П. Каптерєв відзначав, що диференціація за певними напрямками підготовки допоможе сташокласникам реалізувати власні інтереси, що спонукатиме їх до активної самостійної роботи, спрямованої на самовдосконалення і ніяким чином не відходить від задач загальної освіти.

Однак, учений усвідомлював недосконалість розробки ідеї біфуркації, що виявлялася:

- у невизначеності віку дітей, здатних до свідомого вибору (з 4, 5 чи 6 класу). На думку вченого, потрібні серйозні експериментальні дослідження, які б дозволили визначитися з оптимальним віком учнів, готових до профілізації навчання;
- у обмеженості запропонованих напрямів для вибору;
- у надмірному збільшенні тижневого навантаження (до 30-31 години) у зв'язку з введенням додаткових факультативних курсів.

Врахування недоліків, визначених ученим, забезпечувало можливість доопрацювання ідеї біфуркації та ефективного впровадження її в практику школи, що й було успішно реалізовано в другій половині ХХ століття. Дослідження розвитку ідей П. Каптерєва у ХХ–ХХІ століття свідчать про його прогностичний талант. Так, ідею індивідуалізацію навчання як виявлення гуманного ставлення до дитини розробляли вітчизняні науковці: І. Кондратенко, Г. Костюк, Ю. Кулюткін, Г. Сухобська, В. Сухомлинський, І. Унт. Як і П. Каптерєв, науковці ХХ – ХХІ століть наголошували, що індивідуальний підхід до учнів не зво-

диться тільки до пристосування навчання до індивідуальних особливостей учнів кожного класу. Найважливіше завдання індивідуалізації – створення умов для реалізації індивідуальних нахилів і талантів школярів та для подолання їх негативних рис;

Ідея свідомого вибору була використана й удосконалена вітчизняними науковцями: Ш. Амонашвілі, С. Лисенкова, В. Шаталов, М. Щетинін та ін., які визнавали його важливою складовою педагогіки співпраці. Впровадження свідомого вибору як способу організації творчої діяльності в педагогічному процесі, що розкриває прихований потенціал учнів, розробляли Б. Коротяєв та В. Сухомлинський.

Доцільність упровадження диференційованого підходу через реалізацію фуркації доводилася вітчизняними дидактами ХХ – ХХІ століть. Якщо П. Каптерев лише висунув таку ідею, запропонував можливі напрями диференціації та умови її ефективного здійснення, то в сучасній науці вона отримала належне наукове обґрунтування й технологічне впровадження (В. Андронатій, М. Гузик, О. Савченко та інші). Зокрема, сучасний дослідник М. Гузик, розробляючи ідею фуркації, прагнув пристосувати педагогічний процес до потреб та умов навчання конкретної дитини. З цією метою він запропонував оригінальну комбіновану систему навчання.

ВИСНОВКИ. В основу ідеї індивідуалізації навчання П. Каптерева покладено принцип природовідповідності, який вимагав ґрунтовного вивчення вікових, індивідуально-психічних властивостей, потенційних можливостей учнів та створення умов для їх реалізації в педагогічному процесі. Особливої уваги заслуговує прагнення вченого не тільки підтримувати індивідуальні особливості дитини, а й упливати на їх подальший розвиток завдяки широкому використанню вибору в навчанні та впроваджуючи біфуркації. Ідеї щодо реалізації індивідуального підходу в навчанні являють собою підтвердження антрополого-гуманістичної концепції П. Каптерева, в центрі уваги якої – особистість учня, сприяння його вдосконаленню відповідно до ідеалу. Актуальність ідей вченого доведена їх активною розробкою науковцями ХХ–ХХІ століть.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вирениус А. С. Соображения школьного врача по поводу реформы средней школы с точки зрения гигиены и телесного воспитания / Александр Самойлович Вирениус // Русская школа. – 1900. – № 1. – С. 131–141.
2. Демков М. Педагогические гипотезы и теории, их историческое и современное значение / М. Демков // Педагогический сборник. – 1900. – № 6. – С. 453 – 473.
3. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения / П. Ф. Каптерев; под ред. А.М. Арсеньева. – М.: Педагогика, 1982. – 704 с.
4. Каптерев П. Ф. О саморазвитии и самовоспитании / П. Ф. Каптерев // Педагог. – 1999. – № 7. – С. 73–84.
5. Каптерев П. Ф. О разнообразии и единстве общеобразовательных курсов / Петр Федорович Каптерев // Педагогический сборник. – 1893. – № 1. –

С. 1–18.

6. Каптерев П. Ф. Новая школа в новой России / П. Ф. Каптерев // Педагогический сборник. – 1917. – № 10–11. – С.307–349.

7. Сикорский И. А. Психологические основы воспитания и обучения / И. А. Сикорский. – К.: Тип. товарищества И.Н. Кушнирев и Ко, 1909. – 112 с.

9. Стоюнин В. Я. Избранные педагогические сочинения / В. Я. Стоюнин; под ред. Г. Савенок. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.

10. Толстой Л. Н. Педагогические сочинения / Л. Н. Толстой. – М.: Педагогика, 1989. – 544 с.

11. Юркевич П. Д. Курс общей педагогики с приложениями / П. Д. Юркевич. – М., 1869. – 404 с.

INDIVIDUALIZATION OF KAPTEREV'S DIDACTICS

L. Gerasymenko

Kremenchuk Mykhailo Ostrogradskyi National University

vul. Pershotravneva, 20, Kremenchuk, 39600, Ukrain.

E-mail: gerasimenko24@gmail.com

The article analyzes the didactics of outstanding scholar of the late nineteenth - early twentieth century P. Kapteryeva in the context of his anthropological and humanistic views. Individualized learning is being considered an important requirement of a holistic pedagogical process. The main methods of individualization of learning are characterized by teacher: learning and cognitive features in the personal sphere of students, their potential opportunities; introduction of conscious choice and bifurcation designed to ensure the interests and abilities of students and prepare them for the future career choice. The article focuses on the teacher's desire to provide scientific organization of educational process, which was supported by the mastery of empirical research methods and supervision of children in particular. Based on the analysis of scientific papers of P. Kapteryeva the conditions of conscious choice and effective bifurcation were defined. The comparison of pedagogical ideas of P. Kapteryeva and representatives of national educational schools of thought and the second half of the twentieth century were accomplished.

The development of P. Kapteryeva's ideas in teaching science second half of XX - XXI centuries was researched.

Key words: integrated pedagogical process, the child's inner world, the individual approach, the choice, bifurcation.

REFERENCES

1. Virenius, A. S. Soobrazheniya shkol'nogo vracha po povodu reformy srednej shkoly s tochki zreniya gigeny i telesnogo vospitaniya / A. S. Virenius // Russkaya shkola. – 1900. – № 1. – pp. 131–141.

2. Demkov, M. Pedagogicheskie gipotezy i teorii, ih istoricheskoe i sovremennoe znachenie / M. Demkov // Pedagogicheskij sbornik. – 1900. – № 6. – pp. 453–473.

3. Kapterev, P. F. Izbrannye pedagogicheskie sochineniya / P. F. Kapterev; pod

red. A. M. Arsen'eva. – М.: Pedagogika, 1982. – 704 p.

4. Kapterev, P. F. O samorazvitii i samovospitanii / P. F. Kapterev // Pedagog. – 1999. – № 7. – p. 73–84.

5. Kapterev, P. F. O raznoobrazii i edinstve obshcheobrazovatel'nyh kursov / P. F. Kapterev // Pedagogicheskij sbornik. – 1893. – № 1. – pp. 1–18.

6. Kapterev, P. F. Novaya shkola v novoj Rossii / P. F. Kapterev // Pedagogicheskij sbornik. – 1917. – № 10-11. – p. 307–349.

7. Sykorskyj, Y. A. Psichologicheskye osnovy vospytaniya i obucheniya / Y. A. Sykorskyj. – К. : Тип. tovaryshhestva Y. N. Kushnyrev I Ko, 1909. – 112 p.

8. Stoyunyn, V. Ya. Yzbrannye pedagogicheskye sochyneniya / V. Ya. Stoyunyn; pod red. G. Savenok. – М. : Pedagogika, 1991. – 368 p.

9. Tolstoj, L. N. Pedagogicheskye sochyneniya / L. N. Tolstoj. – М. : Pedagogika, 1989. – 544 p.

10. Yurkevych, P. D. Kurs obshhej pedagogiky s prylozhenymy / P. D. Yurkevych. – М., 1869. – 404 p.

Стаття надійшла 12.02.2015.